

Arhitektura u Vojvodini na početku XXI veka Zaobilazne strategije

Vladimir Mitrović

Zajedno sa velikim i dramatičnim društvenim promenama arhitektura u Vojvodini posle 2000. godine zakoračila je u sasvim novu fazu koju možemo ujedno označiti i kao slojevitu, pa, na trenutke, i kao prevratničku. Vojvođanska prestonica je posle 2000, a delimično i u prethodnim decenijama, bila skoro jedini grad u pokrajini sa nešto ozbiljnijom arhitektonskom produkcijom. Ipak, tokom protekle decenije se gradi i u drugim vojvođanskim gradovima, svakako u manjoj meri (Subotica, Zrenjanin, Sombor, Pančevo). U poslednjih nekoliko građevinskih sezona, po nekim procenama, zaposlenost novosadskih biroa drastično je smanjena, kao i ukupna građevinska delatnost, preko 85% od svog vrhunca sredinom prve decenije novog milenijuma. To se posebno odnosi na izgradnju stambenog fonda ali i poslovnih zgrada. Čak se sa pravom može govoriti o trenutnom krahu građevinske industrije o čemu svedoče brojni parametri, od (ne)zaposlenih projektnih biroa do drastičnog pada potrošnje građevinskog materijala. Kriza u domaćem graditeljstvu je skoro rukom opipljiva. Sasvim blagi porast povremeno beleži izgradnja vezana za industriju, donekle socijalno stanovanje i neka vrsta nove usmerene stambene izgradnje, kao i manji broj direktnih državnih investicija – sportskih hala, bazena, bolnica, škola, kao i privatnih zdanja, kuća i vila.

Ogroman graditeljski zamah koji je preplavio novosadska naselja u prethodnom periodu, tokom prve decenije novog milenijuma, skoro im potpuno promenivši lik, bio je za arhitekte prilika da realizuju mnoštvo novih poslova. U periodu od nepune decenije u gradu je niklo više stotina objekata, u najvećoj meri stambenih sa poslovnim prizemljima, po diktatu neumoljivog tržišta. Iako se u Novom Sadu mnogo gradilo arhitekti po inerciji i usled pritisaka investitora umanjuju uobičajenu udobnost novim stanarima na koju smo kao društvo bili naviknuti tokom sedamdesetih i osamdesetih godina proteklog veka. Mada se poslednjih godina situacija popravlja, što se manifestuje sa sve više kvalitetno građenih objekata, aktuelna svetska ekonomska kriza se radikalno odrazila i na arhitekturu i njen kvalitet.

Jedni akteri arhitektonske scene prethodnih decenija su zaokružili svoje projektanske karijere, dok se drugi priključuju novim trendovima u savremenoj arhitekturi koje ponekad, mada ne prečesto, diktira nova klasa investitora. Posebnu grupu stvaralaca čine arhitekti mlađe i nešto starije generacije koji su oformili svoje privatne arhitektonske biroe delujući isključivo na novom, probirljivom, pa i već delimično zasićenom tržištu. Jednu tekuću produkcijsku liniju čine i arhitekti nešto starijih generacija, već dokazani kroz veliku lepezu ostvarenih objekata, kojima su mlađi saradnici udahnuili novi život povezavši ih sa savremenim stremljenjima u graditeljstvu.

Ipak, mada na prvi pogled savremena, njihova arhitektura umnogome još uvek nosi odlike graditeljstva prethodnih decenija koje više teži ka umerenom ličnom izrazu i stereotipno shvaćenoj, skoro trendovskoj primeni novih materijala, prvenstveno stakla i „visećih fasada” od veštačkih materijala.

Sužavanje autorskog izraza, povremeno uslovljeno zamorom i gašenjem stvaralačkih inspiracija, ali često željama i zahtevima investitora, ovoga puta „poznatih” za razliku od onih „nepoznatih” iz vremena samoupravnog socijalizma, pred nove generacije arhitekata postavilo je i čitav niz sasvim novih zadataka. Ogromne promene na skoro svim pojedinačnim poljima graditeljskog procesa, uz stalni pritisak surovog tranzicionog tržišta, od novih, do sada nepoznatih arhitektonskih programa i sadržaja, preko novijih projektnih tehnologija, do znatno sofisticiranijih izvođačkih poslova, u kojima se više sklapa, montira nego zida, uticali su na pojavu autora čiji su biroji, za samo nekoliko godina, stvorili respektabilan broj novih objekata, uglavnom stambene ili stambeno-poslovne namene. Čisto poslovni objekti nastali poslednjih nekoliko godina govore o novom trendu među investitorima koji u tim prilikama, verujući arhitektima, ne utiču previše na koncepcije i izgled objekata.

Savremena arhitektura u novo doba ulazi sa naglašenim kapacitetom da individualno preispita svoje bogato modernističko iskustvo, da uđe u dijalog sa prostorom i, posebno, kontekstom i njegovom istorijom. Arhitekti su u našem društvu javno dosta nevidljivi i neuticajni, čak i kada je u pitanju problematika za koju su direktno i strukovno vezani. Ta njihova društvena nevidljivost je plod već tradicionalno haotičnog stanja u društvu, kao i nemogućnosti ukupnog sagledavanja društvenih interesa. Ostaje im mogućnost pojedinačnih borbi za bolju arhitekturu, bolje standarde projektovanja i izgradnje, kao i za poboljšanje kvaliteta života i rada onih kojima su njihovi objekti namenjeni.

Izabrani primeri u ovom projektu pojedinačnog mapiranja savremene vojvođanske arhitekture ukazuju da ima arhitekata koji pored redovnog, ponekad dosta rastrzanog i obimnog posla, u projektovanju vide i vrhunsku umetnost. Ovi autori koriste svaku priliku i svaki zadatak da naglase svoj stvaralački potencijal, projektantski, ali i umetnički. U nevelikoj novosadskoj produkciji moguće je naći još usamljenih primera kvalitetnih objekata koji dobro reprezentuju ne samo pojedinačne autorske stavove već i trenutak nastanka. Novosti čine i nešto češće pojave arhitektonskih konkursa u čitavoj zemlji, posebno u Beogradu i tek nešto u Novom Sadu i ostalim gradovima, dajući priliku i znatno mlađim naraštajima arhitekata da se ravnopravno uključe u konkursne utakmice. Otpočinjanje sa radom Arhitektonskog odeljenja pri Fakultetu tehničkih nauka (1996) na scenu dovodi i mlađe generacije arhitekata školovanih na Novosadskom univerzitetu.

***

Izbor od više autora/arhitekata, arhitektonskih biroa i timova, sa radovima okvirno nastalim tokom poslednjih godina proteklog i prvih deset godina XXI veka, rečito svedoči o kvalitetu i originalnosti autora i prvi je u nizu pokušaja sagledavanja i mapiranja savremenih autora i njihovih arhitektonskih dela na teritoriji Vojvodine. Desetak autora i autorskih timova svakako da ne predstavljaju neki poseban pravac niti udruženje. Oni projektuju, komponuju, oblikuju, uređuju, režiraju, organizuju, pišu i, kako je rekao Ranko Radović – slažu. I pored vidljive raznolikosti brojni su zajednički imenitelji ovih arhitekata: relativna generacijska bliskost, većina ih je rođena šezdesetih i početkom sedamdesetih godina prošlog veka, studije su pohađali, sa manjim izuzecima, na beogradskom Arhitektonskom fakultetu gde su bili veoma aktivni u konkursnom životu akademske zajednice. Po okončanju studija hrabro osnivaju sopstvene projektne biroje gde se kroz privatnu inicijativu i udruživanje sa drugim arhitektima bore za poslove na sada već sasvim otvorenom tržištu. Takođe su primetna raznolika interesovanja ovih autora, koji se pored arhitekture bave i projektovanjem enterijera, primenjenom umetnošću, dizajnom, grafičkim dizajnom, slikarstvom, historiografijom, zaštitom

graditeljskog nasleđa i brojnim drugim istraživanjima vezanim za širok spektar arhitektonske delatnosti.

Praktični, pragmatični i radni, sa savremenim tehnološkim i estetskim iskustvima ovi autori poseduju snažan osećaj autorske samosvesti, stvaralačke discipline i težnje ka besprekornoj realizaciji što ih svakako izdvaja od brojnih arhitekata koji su aktivni na području Vojvodine. Odmah treba reći, izabrani arhitekti nisu tipični. Pre bi se moglo reći da su atipični, samosvojni, originalni, savremeni, pa tako, na neki način i ne predstavljaju našu arhitekturu već svoje autorske ličnosti koje deluju u svetu domaće arhitektonske prakse. Izabrani arhitekti svakako nisu grupa autora izolovanih od društva, ali mu svojim radom ukazuju i pomažu da postane svesno svojih najdubljih problema sa odgovornošću prema sebi, klijentima i društvenoj zajednici i prostoru u kome stvaraju. U teoriji (savremene) umetnosti već je ustaljen izraz ekces – pa bi se stvaralaštvo ovih autora moglo i nazvati svojevrsnim ekscesom u našoj sredini. U umetnosti, pa i arhitekturi, sve se gradi na izuzecima. Skulpturalno, kao jedinstvo materijala i prostora, kao svojevrsno oblačenje prostora u kome se autori, pored brojnih praktičnih arhitektonskih i građevinskih problema, bave i rešavaju estetske, umetničke, pa i etičke komponente. Sklonost ka savremenim materijalima i održivosti (održivom životu) građevina izdvajaju ove arhitekate i njihova dela od većine nove, „svakodnevne arhitekture“, nemaštovite i nezanimljive, koju vidimo po vojvođanskim gradovima i naseljima. Oni prate dešavanja u svetskoj, globalnoj arhitekturi, primenjujući ih na domaćem terenu uz mnoštvo lokalnih problema, prepreka i nepogodnih okolnosti, kroz rad koji se može simbolički i jezički okarakterisati kroz termin umetnika i muzičara Brajana Ina – zaobilazne strategije (*Oblique Strategies*). Suštinu ovog termina, primenjenog na naše prilike, svakako treba tražiti u odgovoru na pitanje: kako rešiti sve zahteve investitora i odgovoriti na poveren zadatak, a ostati dosledan svom autorskom izrazu i stvoriti pravo arhitektonsko delo?

***

Jednu od razvojnih linija koju možemo pratiti posle 2000. godine čine pokušaji manjeg broja autora da svojevrsnom kombinacijom starog i novog ostvare autentičan, regionalni izraz, nastavljajući bogatu tradiciju vojvođanske arhitekture. Radovi arhitekata **Vilmoša Tota (Toth Vilmos)** i **Zoltana Valkaia (Valkay Zoltan)** predstavljaju primere nove regionalne arhitekture sa snažnim reminiscencijama na graditeljstvo ovih prostora sa početka XX veka. Projektujući skoro sve vrste arhitektonskih objekata, arh. Tot je posebno zainteresovan za kontekst, kao i za arhitektonsku tradiciju i korišćenje istorijskih paralela što rezultira takozvanom „organskom eklektikom“. Totova dela se odlikuju i naglašenom plastičnošću, a posebno neguje zanatsku obradu prirodnih, lokalnih graditeljskih materijala. U svojoj arhitekturi Valkai koristi upečatljive i originalne elemente metaforičnog i regionalnog arhitektonskog jezika Panonske nizije. Po njemu, važno je uvesti formalni svet, živ u našem sećanju, u sam proces projektovanja i gradnje. Dela mu se odlikuju narativnom strukturom, pažljivim izborom materijala i kolorita u duhu ravnice. Valkai se bavi istorijom i teorijom arhitekture nizije o čemu svedoči veliki broj tekstova u stručnim časopisima, magazinima i dnevnim listovima. Za arhitekate Tota i Valkaia tradicija je pitanje identiteta, kroz regionalno i lokalno, nacionalan koncept zajedničkog pamćenja, unutrašnja graditeljska filozofija vrednu da se zabeleži i prikaže. Njihova dela korespondiraju sa nekim od savremenih tokova mađarske arhitekture kojoj, na određeni način, i pripadaju.

Najoriginalniju i najautentičniju pojavu na savremenoj vojvođanskoj arhitektonskoj sceni čine arhitekti čiji se autorski izraz odlikuje beskompromisnim modernim formama, oblicima i materijalima, koji svoje projektanske karijere grade na čvrstim neomodernističkim pozicijama. U velikoj želji za radom i promenama na arhitektonskoj sceni Novog Sada započeli su svoju stvaralačku karijeru na početku novog milenijuma **Lazar Kuzmanov** i **Ilja Mikitišin**, prijatelji sa studija i arhitekti koji se mogu označiti kao vesnici jednog novog pristupa arhitekturi, u materijalizaciji, ali sa i te kako prisutnim estetskim i etičkim background-om. Ovaj autorski par

hrabro je zakoračio u našu graditeljsku praksu – neizveden projekat za poslovni centar u jednoj od glavnih gradskih ulica Novog Sada već je označen kao onaj prestupnički, revolucionarni – i pored činjenice da nije izveden, takođe za ovo vreme simbolično, kapricom investitora koji je izjavio da njihov projekat više liči na muzej, a ne na robnu kuću. Tako je ovaj investitor platio cenu svoje neobaveštenosti i krnjeg ukusa – robna kuća koju je potom naručio od drugih projektanata, lažno savremena, nekoliko godina po izgradnji ostala je prazna i neprihvaćena od većine građana. Umesto da dobije remek-delo savremene arhitekture, dobio je bezličnu i neoriginalnu, običnu zgradu. U isto vreme dvojica arhitekta osvajaju visoke plasmane na nekoliko značajnih arhitektonskih konkursa (Banja Luka, Novi Sad, Kikinda). Njihovi konkursni radovi, mada do danas nerealizovani, najavili su umetnički i graditeljski potencijal ovih projektanata.

U kasnijem samostalnom radu arh. **Lazar Kuzmanov** projektuje više stambenih i poslovnih objekata u širem centru Novog Sada gde je pažljivim odabirom materijala i boja, kao i ukupnim kompozicionim rešenjima, napravio iskorak iz ustaljene domaće graditeljske prakse. Dela Kuzmanova se odlikuju smelim oblikovnim pristupom, elegantnim kompozicionim rešenjima i predanim radom na detaljima. Privatna vila na Ribnjaku, u neposrednoj blizini mosta na desnoj obali Dunava, bila je očigledno izazov za Kuzmanova i njegove saradnike budući da su se odlučili za nesmetanu, zastakljenu vizuru prema reci, okupanu svetlošću i sa pogledom na grad. Takođe je upečatljiva kamena konstrukcija koja kao da prolazi kroz sam objekat, a zapravo ga uramljuje pojačavajući likovnost ove vile. Posebnu vrednost ambijenta predstavlja sama lokacija koja ima dugu tradiciju vikend zone. Tako okolina postaje na neki način i integralni deo života korisnika stvarajući jednu estetiku jedinstva objekta i prirodnog okruženja. Očuvani kompozicioni sklad, odabir materijala kao i suptilna upotreba arhitektonskih elemenata doprineli su harmoničnom izgledu objekta i njegovom stapanju sa okolinom. U tom svetlu, kako piše Dragana Konstantinović, i pored neizbežnih izmena koje je investitor izveo na samom objektu tokom gradnje, kao i prenaplašenog bedema koji opasava lokaciju, ovaj arhitektonski objekat je afirmativan gest za jednoporično stanovanje na ovim prostorima. Istom misaonom sklopu kroz transparentnost i veštu kombinaciju unutrašnjeg i spoljašnjeg prostora glavne su odlike i poslovne zgrade kompanije PIN Computers rad Kuzmanova i njegovih saradnika. U svom volumenu objekat je definisan kroz dva izdužena kubusa u čijoj kontakt zoni se formira komunikacioni koridor. Enterijer i eksterijer su sjedinjeni kroz prozirno pakovanje omotača, a smiren kolorit i savremeno definisana i izvedena drvena oplata ističu slojevitost projektantskog postupka zamišljene materijalizacije. Stoga i ne čudi da je poznati internacionalni portal (www.archdaily.com) protekle godine detaljno prikazao ovaj projekat. U isto vreme Kuzmanov sa saradnicima projektuje čitav niz stambeno-poslovnih objekata u kojima novom arhitektonskom estetikom podižu nivo današnje vojvođanske arhitekture. Aktivistički stav arh. Kuzmanova izražen je, bar tokom prve decenije novog milenijuma, kroz društveni i strukovni angažman.

Od osnivanja sopstvenog projektnog biroa **Ilja Mikitišin** projektuje više stambenih i poslovnih zgrada u kojima je primetna želja ka proširivanju spektra interesovanja, kao i naglašen umetnički senzibilitet. Njegovi se objekti odlikuju preciznošću izraza i dosledno sprovedenim programima. U stalnoj borbi sa izvođačkom praksom uspeva da zadrži originalnost i samosvesnost arhitektonskog stvaralaštva prezentovanu kroz naglašen likovni izraz, mada sam autor uopšte ne insistira, pa čak i ne pominje tu neospornu činjenicu. Stiče se utisak da projektuje pažljivo i izbirljivo. I pored nepovoljnih urbanističkih uslova i uzane i izdužene lokacije za poslovni objekat „Minakva”, autor arhitektonsku kompoziciju uspešno zaokružuje staklenom opnom. Na projektima za „osmatračke” stanice u ambijentu netaknute prirode, Obedska bara i Kulpinovo, Mikitišin dokazuje da u arhitekturi nema malih tema i lakih zadataka i da svaki arhitektonski rad može biti ujedno i pravo umetničko delo. U korpusu ovog autora ističe se i porodična kuća na Ribnjaku, transparentna i moderna, koja istovremeno odražava filozofiju života i arhitekture, investitora i autora.

Dušan Miladinović, arhitekta i projektant brodova, u svojim objektima primenjuje principe plastičnog oblikovanja istovremeno se ponašajući i kao skulptor i kao graditelj. Preciznog je izraza sa mnoštvom lepo dizajniranih detalja, a njegovi objekti plene zaokruženim stvaralačkim pristupom u kome se gledalac dovodi u galerijsku situaciju da posmatra zgradu kao istinsko umetničko delo. Koristeći graditeljsku tehnologiju modernog vremena Miladinović stvara visokotehnizirane zgrade. Javna garaža sa poslovnim prostorom („Maxton” centar) na novosadskom naselju Liman 3 nova je tema u našoj arhitekturi. Objekat formiran u vidu prizme, jednostavnih ravnih linija, istaknutog kolorita i materijala, dinamikom fasada, kao pokrenutim plastičnim formama, oslikava pravac kretanja i u objektu i oko njega. Atraktivnost je posebno naglašena noću primenom savremenog osvetljenja. Pored projektovanja u visokoj gradnji bavi se dizajnom kao i izradom celokupne tehničke dokumentacije za brodogradnju, a u toj oblasti ima izvedena dva plovna objekta. Teoretski i praktično se bavi novim izvorima energije, održivom arhitekturom i očuvanjem energetske resursa, kao i njihovim primenama u arhitekturi.

Dragan Marinčić i Aleksandra Marinčić (Biro „M+”) su kao dobro uigran tim tokom proteklih nekoliko godina uspešno učestvovali na više konkursa sa visokim plasmanima, dok se od izvedenih radova ističe njihov poslovni objekat na Trifkovićevom trgu u Novom Sadu koji je uspešno rešio problem značajne gradske interpolacije u vidu savremeno oblikovanog i materijalizovanog objekta. Karakteriše ih otvorenost i radoznalost prema savremenim tokovima u arhitekturi i pokušaji da se oni na adekvatan način implementiraju u našoj sredini. Prepoznatljiv arhitektonski izraz provlači se kroz idejna rešenja i izvođačke projekte porodičnih stambenih, javnih i poslovnih objekata, rešenja enterijera i urbanističkih predloga. Napravivši svojim izvedenim objektima, projektima i konkursnim radovima veliki iskorak u arhitektonskoj praksi našeg podneblja, posebno na estetskom planu, ovaj biro ostvaruje svoje vizije savremene arhitekture u kraćem vremenskom periodu.

Milan Kovačević i mlađi autori okupljeni oko njegovog biroa „Studio I” su projektovali i izveli veći broj stambenih objekata u kojima se povremeno oseća određeni stepen zasićenja, ali i stalna želja za inovacijama, posebno na planu fasadnih platana i u organizaciji stambenih jedinica. Za neka od njihovih dela možemo reći da pripadaju novoj modernoj arhitekturi koja raskida skoro svaki kontakt sa tradicijom, kao i da za sobom ostavljaju prevaziđeni pojam duha mesta kome su u značajnoj meri bile okrenute generacije stasavale uz regionalnu arhitekturu sedamdesetih godina. Neka od dela ovih autora bi se mogla naći u bilo kom delu planete, što može biti kompliment, ali i kritika. Kovačević i arhitekti iz njegovog biroa poštuju ekonomičnost do najvećih mogućih granica, ali ne na račun kvaliteta. Već tradicionalne armirano-betonske konstrukcije znače uštedu u prostoru i materijalu. Tlocrti su, shodno takvom razmišljanju, ekonomični, logični i racionalni. Rezultati ovog pragmatičnog pristupa su, pored velikog broja izvedenih objekata poslednjih godina, kada je to, zbog krize, ravno malom čudu, i relativno niža cena objekta i njegova ekonomičnost u eksploataciji. Time je ostvaren temeljni cilj projektanskog rada sa stanovišta investitora: postignuti odnosi garantuju dobro ulaganje i obrt kapitala, opravdanje investicija i osiguranje profita. Osluškujući korake budućnosti ovaj biro se trudi da ostane na visini svog zadatka, a to je stvaranje kvalitetne stambene arhitekture.

Tokom devedesetih godina prošlog veka arh. **Leonid Nešić** je projektovao više stambeno-poslovnih objekata u širem gradskom jezgri Novog Sada unapredivši inače sumornu graditeljsku praksu te decenije. Njegove zgrade su elegantne, studiozno i precizno projektovane, s posebnim odnosom prema materijalima i detaljima, kao i prema vizuelnoj artikulaciji objekata. Poslednje objekte stvara pod uticajem neomodernističkih težnji, sa asocijacijama na modernu međuratnu arhitekturu. Nešić nas svojim stambenim objektima, projektovanim u poslednje vreme, uvodi u novu fazu stanovanja u kojoj je prostor kvalitetno definisan i oblikovan na radost vlasnika i korisnika. Stambeni blokovi na uglu Radničke ulice i ulice Stevana Musića jedinstveni su primeri originalne, autorski zamišljene i koncipirane stambene arhitekture, stvarni dokaz da i „stambenjaci” mogu biti kvalitetna arhitektonska i likovna dela.

Svestrana delatnost arh. **Dubravke Đukanović** kreće se u širokom spektru arhitektonskih tema, od projektovanja objekata, stambenih i poslovnih, dizajna enterijera, do rada sa studentima, obnove graditeljskog nasleđa i istoriografije. Na posve probirljivom tržištu, posebno unutrašnje arhitekture, ona svojim smelim enterijerskim zahvatima, okupanim paletom veselih boja i atraktivnim materijalima, donosi velike novosti na tom polju arhitekture. Njeni enterijeri za poslovne objekte su poslovni, strogi i utilitarni, dok su oni rađeni za stambene prostore privatnih poručilaca opušteni i razigrani. Nekoliko njenih privatnih kuća i letnjikovaca nisu – kao što je Le Korbizije rekao – mašina za stanovanje, dakle uslužni tehnički aparat, već jedna poetska fikcija koja je plod zajedničke mašte klijenta i autora. Kombinacija klasičnih i savremenih građevinskih materijala, kao i sa posebnom pažnjom izvedena hortikultura rešenja, doprinosi da njene porodične kuće slave udobnost korisnika. Postavljanjem arhitekture kao fikcije rađa se pitanje da li se, nakon postizanja jedne prosvećenosti koja je građevinsko delo pretvorila u rezultat racionalnog kalkulisanja, može još uvek verovati u umetnost graditeljstva. U slučaju kuća arh. Đukanović odgovor je potvrđan.

Radeći i stvarajući u okruženju nenaviknutom na radikalnije savremene arhitektonske zahvate, zrenjaninski arh. **Aleksandar Rackov** je sporo dolazio do obrazovanih investitora koji su, takođe, verovatno, imali sličan problem u potrazi za inovativnim arhitektom spremnim na novine i saradnju. U projektima za porodične kuće Rackov primenjuje nove materijale kao i nov način sagledavanja porodičnog stanovanja u svetlu zbivanja na polju savremene arhitekture. Kuće su mu jednostavnih linija i oblika, često bojene u belo, sa očiglednim minimalističkim tendencijama koje se naslanjaju na bogatu prečansku tradiciju porodičnih zdanja. Posebnu pažnju poklanja uređenju enterijera kao i parternom okruženju koje je uglavnom skromnih površina na malim gradskim placevima. Vila na obali Tise, sa jasnim vizuelnim asocijacijama na legendarnu vilu Savoj (Le Korbizije, 1929), svakako je jedan od najkvalitetnijih i najizazovnijih objekata podignutih poslednjih godina na području Vojvodine. Njene razuđene i duboko promišljene osnove, razdvojenih sadržaja, sa spektakularnim pogledom na okolinu, doprinose jednom sasvim filozofskom poimanju veze arhitekture i prirode, kao i arhitekture i života. Obilje dnevne svetlosti i zelenila u okruženju daju nezaboravni efekat svakom ko je ovu vilu video, uživo ili samo na fotografijama. Pored porodičnih kuća, Rackov je projektovao i više stambenih objekata, kao i zgrada poslovne i ugostiteljske namene sa odgovarajućim enterijerima.

Nema sumnje da je za rad arh. **Nemanje Radusinovića** pored beogradskog školovanja i uspeha na studentskim konkursima (*Borbina* nagrada za studentski rad, 1994) od ključnog značaja bio njegov kasniji boravak i specijalizacija na postdiplomskim studijama u SAD. Upoređujući ova dva uticaja sa stanovišta praktičnog arhitektonskog rada, Radusinović naglašava značajne praktično-tehnološke razlike najvidljivije u uspostavljanju kontakta sa investitorom i u organizovanju arhitektonskog posla, uključujući pravnu, ekonomsku i graditeljsku delatnost, kao i striktno pridržavanje zadatih rokova. Tržišna privreda ne trpi neuspehe u spomenutim poljima praktičnog arhitektonskog delovanja i svaki arhitekta pored teorijskog znanja i umetničkog nadahnuća mora da bude usavršen i u menadžerskom polju stručnog poslovanja, podvukao je Radusinović u jednom od svojih intervjua. Njegovi poslovni objekti za osiguravajući zavod, rađeni u saradnji sa arh. Borom Radusinovićem, zrače nekim novim tradicionalizmom, mada su sasvim moderno koncipirani, uz upotrebu izrazito savremenih i kvalitetno odabranih materijala. Posebno se ističu objekat u Pančevu (2003), blizak svetskim trendovima u korporacijskoj arhitekturi i objekat u Rumi (2008), u kome autori posebnu pažnju poklanjaju oblikovanju i zatečenom kontekstu. Rumska staklena fasada u najboljoj tradiciji staklenih zidova, samo naizgled jednolična i umirujuća, daje dramatični odsjaj neba koje se zakonomerno menja u skladu sa dobima dana i godine. Radusinović je jedan od autora koji je proširio svoje umetničko stvaralaštvo na crteže i radove u tehnici sito-štampe. Aktivno učestvuje u likovnom životu, a crteže izlaže na samostalnim i grupnim izložbama. Najčešće nastali u jednom dahu, nekada za samo nekoliko minuta, ovi crteži nam omogućavaju da zavirimo u autorov poetski diskurs koji bez sumnje nosi jak pečat svog vremena. To nisu klasični umetnički

crteži, mada ima i takvih. Njihova asketska tehnika, brzih stripovskih poteza i preciznih misli u svakodnevnoj komunikaciji sa novom stvarnošću, doprinosi pojačanoj interakciji sa posmatračem.

***

Savremeni se autori na pojedinim projektima svesno/nesvesno priklanjaju nekim od modernih arhitektonskih aktuelnih tendencija važećih u svetu, od naglašenog plastičnog oblikovanja (Miladinović, Đukanović, Rackov), preko „organske eklektike” i reminiscencija na prošlost (Tot, Valkai), staklene arhitekture „tvrdih ivica” (Radusinović, Marinčić), do pokušaja uvođenja konstruktivizma (Kuzmanov, Mikitišin) ili, sasvim retko, dekonstruktivizma u vlastita dela (Kovačević). Uslovna pripadnost novim, internacionalnim tendencijama u savremenoj arhitekturi (neomoderna, nova ili druga moderna) sa autora samo prividno uklanja svaku odgovornost prema prošlosti, onoj davnoj, ali i onoj nešto bližoj. I pored česte želje za naglašenom originalnošću ili pak „ekscesom” unutar zatečenog građevinskog korpusa, može se reći da autori značajnu pažnju, i pored svih nedaća projektanskog i izvođačkog procesa u kome se mešaju birokratski problemi sa sujetama i željama investitora, ipak posvećuju kontekstu. U njihovom radu uočljiva je jaka umetnička crta, često zapostavljena kod vojvođanskih arhitekata prethodnih generacija, u kojoj se uspešno kombinuje savremen pristup arhitektonskom programu za objekte koji nikada kod nas nisu građeni i materijala, na prvom mestu stakla i metala, čije su tehnološke karakteristike davno prevazišle sve što se godinama koristilo u domaćem građevinarstvu. Jedni ne odustaju od ornamenta i ornamentike koju vide kao nastavak svog teoretskog istraživanja i lične graditeljske filozofije, kao direktnu vezu sa prošlošću i usavršavanjem već zaboravljenog umetničkog zanatstva, dok drugi ornamente smatraju prevaziđenim i zastarelim detaljima, dekoracijom prazne moći i lažne reprezentativnosti iz daleke prošlosti stvarajući estetiku jednostavnih i čistih formi geometrije vezane za plastičnost, minimalizam likovnog izraza ili neki prostorni akcent.

Ipak, teško se savremeni arhitekti mogu „ugurati” u neku od stilskih pregrada. Od pojave dekonstruktivizma, početkom poslednje decenije proteklog veka, arhitektura se polako približava nekoj novoj apstrakciji u slikarstvu. Kao da su autori, povremeno, ili pak redovno, izašli (izjurili) iz dogme racionalizma i funkcionalizma, da bi ga osavremenili, oživelili i ulepšali, humanizovali i približili korisnicima. Ili funkcionalizam često vezan za socijalni (ili javni) momenat u kompjuterima izabranih autora doživljava savremeni preobražaj koji korisniku/posetiocu objekta nudi jedan novi funkcionalistički užitak. U nekim od prikazanih objekata čovek se oseća kao da je ušao u prostorno umetničko delo – forme, boje, svetlost, kojima se maksimalno posvećuje pažnja. I danju i noću. Kao scenografija koja oblikuje scenu ili režija koja kreira boravak u prostoru. Ovi arhitekti donose značajne novine u vojvođansku arhitekturu kako po svojim kreativnim stavovima, stvaralačkim pristupima procesu projektovanja i dizajniranja prostora tako isto i širokom lepezom svog arhitektonskog delovanja.

Izabrani autori su ostvarili veliki broj visokih plasmana na konkursima i nagrada na stručnim izložbama (salonima arhitekture), kao i veliki broj ostalih društvenih priznanja čime su u značajnoj meri skrenuli pažnju javnosti, stručne i široke, na svoj stvaralački rad. Te nagrade i priznanja takođe svedoče o činjenici da su ovi autori, i njihov rad, prepoznati u profesionalnim krugovima kao inovativni i savremeni, tj. kao autori koji i te kako utiču na razvoj domaće arhitektonske prakse.

Današnjim arhitektima potrebne su određene veštine, verovatno i više nego njihovim kolegama iz dalje i bliže istorije – mašta i imaginacija, organizacija i administracija, i, posebno, diplomatija, pa čak i psihologija. Te nove veštine i zadaci oslanjaju se na one već tradicionalne ili pak klasične – poznavanje svih neophodnih sistema za funkcionisanje kuće, znanje i praćenje tehnologije i materijala, kao i veština praktičnog i pragmatičnog razmišljanja u savremenoj arhitektonskoj praksi u kojoj su paralelno uključene ne samo potrebe prema korisniku već i

aktivno učešće klijenata u organizaciji projektnog zadatka. I, naravno, i ipak, umetnički senzibilitet. Promene u prirodi arhitektonske prakse bile su ujedno neizbežne i permanentne. Po Bernardu Majklu Bojlu, do arhitektonskih mogućnosti dolaze pre oni koji su istaknuti u poslu nego oni sa umetničkim sposobnostima pa su, stoga, oni ti koji grade arhitekturu, dobru, lošu ili osrednju. U ovakvim razmišljanjima, koja često nisu daleko od istine, arhitekta prvo mora da bude biznismen, a tek onda umetnik. Projektovanje, konstrukcija, kontakt sa klijentom i ekonomija ponovo mogu postati entitet – fuzija umetnosti, nauke i biznisa. Sve to kroz već poznatu definiciju uloge arhitekta kao kordinatora (režisera) koji objedinjuje mnoge socijalne, tehničke, ekonomske i umetničke probleme i arhitekture kao vrhunске socijalne umetnosti.

Autori o kojima je ovde reč su u svojim biroima vodeći projektanti. Sastav biroa se usled nepovoljnih tržišnih i ekonomskih okolnosti menja, ali primetno je postojanje jezgra saradnika koji u nekim slučajevima prerastaju i u partnere. Kao i u svetu, etika arhitekta pojedinca polako se zamenjuje etikom arhitektonskih biroa, a što je delovanje arhitektonskih biroa više podsećalo na posao uopšteno, tako je i njegova etika sve više ličila na etiku poslovnog sveta. U našem slučaju, sa posebnostima, ta etika je često zasnovana na sličnim ili istim sklonostima, dugogodišnjim prijateljstvima, zajedničkim poslovnim ili životnim interesima.

Nesmetan protok informacija iz sveta, koji je za domaće autore oduvek bio izvor nadahnuća i mesto odakle se crpi nova energija, nezadrživi proboj interneta i veliki broj arhitektonskih časopisa i sajtova svakako da doprinosi odličnoj povezanosti stvaraoaca sa modernim tendencijama u arhitekturi, enterijeru i dizajnu. Povremeno, ova komplikovana mešavina uticaja ostavlja utisak nekritičke interpretacije savremenog svetskog trenutka u arhitekturi. Precizan izraz u detaljima, kao i njihova naglašena upotreba u projektovanju i opremanju enterijera, uz obilje novih svetlosnih efekata, povremeno stvara jedan hladan, ponekad čak i leden total dizajn blizak svetskoj korporativnoj arhitekturi u kojoj se osećaj otuđenosti ne može lako prikriti. Posebno se to odnosi na enterijere koji za razliku od prethodnih vremena postaju češće promenjivi, pritisnuti stalnom potrebom za novim promenama i privlačenja sve većeg broja klijenata. Svesni toga, svi autori pokušavaju da nađu i pokažu neki svoj originalni odgovor na pitanja savremene arhitekture, posebno u ovakvim, svakako po arhitekturu i njeno razumevanje negativnim društvenim okolnostima koje još vladaju u domaćoj sredini. Većina ovih arhitekata su svojim delima pomirili dva oprečna interesa, interes eksploatacije i interes humanog stanovanja, stvarajući stambene prostore koji kvalitetom i savremenošću donekle pariraju stambenoj arhitekturi nastaloj proteklih decenija. Ipak, kasnije je došlo do zaoštavanja zahteva kapitala za što bržom reprodukcijom, pa su se samim tim pogoršali i uslovi za stvaranje dobre arhitekture.

Kao i u slučaju brojnih beogradskih arhitekata (B. Mitrović, G. Vojvodić, D. Miljković, Z. Radojčić i drugi) ovi vojvođanski arhitekti na domaćem tržištu, za koje se sve može reći osim da je uređeno, redovno i normalno, povremeno stvaraju visokoestetizirane objekte pojačavajući tradiciju moderne uprkos njenoj funkcionalističkoj hladnoći, pa i neuspehu, njenoj kasnijoj brutalističkoj praznini i potonjoj postmodernističkoj kombinaciji vesele funkcije i naglašene fikcije. Lakoća jednostavnih arhitektonskih konstrukcija, prozirnost staklenih površina i primena nove tehnologije, nekada gotovo bestežinska u svojoj pojavnosti, daju objektima novi, do sada neviđeni kvalitet i viši estetski smisao. Arhitektura nema tu mogućnost, kao recimo slikarstvo, da se spase izmeštanjem ili povlačenjem iz stvarnog života već, kako piše Hejnrh Kloc, podnosi punu žrtvu svoje oduvek ograničene autonomije. Radi se zapravo o malom broju projekata (i autora), kako je zapisao Borislav Petković („O apokaliptičkom tonu usvojenom nedavno u srpskoj arhitektonskoj kritici”, u: *Srpski arhitekti 2000–2010*), koji pretenduju da budu izuzetni, progresivni ili visoko estetizirani, obraćajući se samo uskom krugu onih koji takve informacije mogu prepoznati i pročitati. I uživati u njima. Tako se srpska, pa i vojvođanska arhitektura kao njen sastavni deo suočava sa situacijom preispitivanja sopstvene bitnosti, smisla i uloge u posve nezainteresovanoj sredini u kojoj nastaje. Nema pak sumnje da je arhitektura, pa i ova nastala danas, eksponat zajedničkog interesa u svakom pogledu. Od društvenog

okruženja, investitora, arhitekata-autora, korisnika i slučajnih prolaznika/gledalaca. Ili bi tako samo trebalo da bude.

Ovaj izbor autora je svojevrsno jedinstvo suprotnosti, česta pojava kada se radi o kolektivnim izložbama. Svaki od autora je originalan u autorskom izrazu, željama i zadacima koje pred sebe postavlja, a spojeni su, kao u kakvom klasičnom pozorištu, jedinstvom teritorije/mesta, vremena i radnje. Njihovo jedinstvo je i relativna generacijska bliskost, slična iskustva aktivnog projektovanja na poremećenom tržištu materijalnih i duhovnih vrednosti, kroz posvećenost i istrajnost, što ih čini najkvalitetnijim autorima sa ovih prostora koji su stvarali tokom prve decenije novog milenijuma. Mada često i nesvesni na koje se sve načine i u kom kontekstu može razmišljati o njihovim objektima/delima, čini se da imaju neki autorski utisak i odnos prema radovima, izvedenim ili ne, duboko stvaralački, zašto ne reći – umetnički. Likovnost, nekada pritajena nekada potencirana, raznovrsna je i bogata. Brojni su danas arhitekti koji nisu zaniteresovani za izlaganje i prezentaciju svojih objekata niti za neku vrstu „istorizacije” njihovog rada. Ta je pojava kod nas nažalost dugo prisutna, od kada, u stvari, postoji autorska arhitektura, uglavnom posle anonimnih vojnih graditelja XVIII veka, od druge polovine XIX veka. Istraživači domaće arhitekture imali su silnih problema, od nepoznavanja osnovnih podataka o autorima do teškoća prilikom lociranja objekata ili njihovog postojanja. Zato je veoma važno i značajno primeniti istorijsko-umetničke principe na savremene arhitekate, aktivne i sada već na vrhuncu svojim stvaralačkih karijera.

Prošlost je sama po sebi nesmislena i bezoblična; ona dobija svoje značenje i svoj obris tek u odnosu na neku određenu sadašnjost. Svaka sadašnjost stoga ima drugačiju prošlost, pa prema tome istoriju treba uvek nanovo pisati, dela umetnosti (i arhitekture) nanovo interpretirati, a dela svetske književnosti nanovo prevoditi, zapisao je davno Arnold Hauzer u *Filozofiji istorije umetnosti*. Arhitektura je danas javna veština, ona je dostupna svima, svako o njoj može da misli šta hoće – ona je svačija i ničija. Izašla iz okvira jednog iznutra čvrsto definisanog sistema, ona je ezoterične stepene saznanja, dakle svoju filozofiju zanata i svoju unutrašnju moralnu organizaciju zamenila prividnom opštošću. Tačnije bi bilo reći da ona više ne pripada nikome: ni pravim graditeljima ni negraditeljima, isto onako kao što mas-mediji ne pripadaju nikom. (Bogdan Bogdanović)

***

I na kraju, ovu izložbu nikako ne treba shvatiti kao kompletan pregled arhitektonskog stvaralaštva u Vojvodini tokom prve decenije XXI veka, iako bi izabrani arhitekti i njihovi biroji svakako činili najveći deo tog poduhvata. Da bi se napravio iscrpni prikaz prve decenije novog milenijuma nedostaju brojni pojedinačni objekti domaćih autora, ali i arhitekata koji povremeno projektuju na teritoriji Vojvodine. Osnova za izložbu bili su autohtoni autori čija je arhitektonska karijera u najvećoj meri vezana za Vojvodinu. Sam početak razmišljanja o ovoj temi bili su tekstovi različitih karaktera, ali istih ili sličnih izbora arhitekata i dela, publikovani u stručnim časopisima i magazinima za kulturu, gde su bili pisani u propagandnoj formi sa željom da se šira kulturna javnost upozna sa dostignućima savremene vojvođanske arhitekture. Konceptija same izložbe je jasna i racionalno predodređena željom autora izložbe da sa arhitektima, u međusobnoj saradnji, poštujući želje i predloge stvaralaca kao model za uspešan zajednički rad, izradi veći broj plakata koji će biti prigodni ne samo za prostore Muzeja savremene umetnosti Vojvodine, već i za druge izlagačke prostore u zemlji i inostranstvu.

***

Odabrana literatura: Hejnrík Kloc, *Umetnost u XX veku (Moderna – Postmoderna – Druga moderna*, Novi Sad 1995; Ana Kovenc-Vujić (urednica), *50 beogradskih arhitekata (rođenih posle 1945) / 50 Belgrade Architects (born after 1945)*, Beograd 2002; Miloš R. Perović, *Srpska arhitektura XX veka: Od istoricizma do drugog modernizma*, Beograd 2003; Milorad H. Jevtić, *Kritički refleksi – 101 osvrt na savremenu arhitekturu Srbije*, Beograd 2004; Mare Janakova, *Autori, dela, metodi u srpskoj arhitekturi na prelomu veka*, CD Rom, Beograd 2006; Miloš R. Perović, *Srpska arhitektura XX veka*, katalog izložbe, Beograd 2006; Vladimir Mako (urednik), *Serbia: The Venice Biennale 2006, 10th International Architecture Exhibition, The Serbian Pavilion / Srbija: Venecijanski bijanale 2006, 10. međunarodna izložba arhitekture, Srpski paviljon*, Beograd 2006; Ljiljana Miletić-Abramović, *Paralele i kontrasti: srpska arhitektura 1980–2005*, Beograd 2007; Spiro Kostof (urednik), *Arhitektura: profesija kroz istoriju*, zbornik tekstova, Beograd 2007; Vladimir Mitrović, „Arhitektura u Novom Sadu i Vojvodini posle 2000. godine”, *Forum* br. 53/2008; Vladimir Mitrović, Ilija Gubić, „Lavirint arhitektonskih izazova – nova arhitektura porodičnih vila u Srbiji”, *DaNS* br. 64/2009; Ana Kovenc-Vujić (urednica), *Godišnji planer „Srpska arhitektura 2009” / Annual planner 'Serbian Architects 2009'*, Beograd 2009; Vladimir Mitrović, „Zemaljski dani teku – Arhitektura u Vojvodini prve decenije XXI veka”, *DaNS* br. 70/2010 i *Nova Misao* br. 5/2010; Anamarija Kovenc-Vujić (urednica), *Srpski arhitekti 2000–2010*, Beograd 2011; katalozi Salona arhitekture u Beogradu (2000–2012); katalozi Salona arhitekture u Novom Sadu (2000–2012); katalozi Trijenala arhitekture u Nišu (2000–2011); Časopisi *DaNS* (Novi Sad), *Forum+*, *Arhitektura*, *Arhitektura i urbanizam* (Beograd), *Arhitekt* (Niš).